

**ПРИНОСЪТ НА ГАБРОВО – ОТ ВЪЗРОЖДЕНСКИТЕ ЗАНАЯТИ
ДО ИНДУСТРИЯТА НА НОВОТО ВРЕМЕ
(ПО ДОКУМЕНТИ, СЪХРАНЯВАНИ В РЕГИОНАЛЕН
ИСТОРИЧЕСКИ МУЗЕЙ (РИМ) – ГАБРОВО)**

Даниела ЦОНЕВА

***Abstract:** The scientific research presents 3 major crafts from the National Revival period in Bulgaria. Two of them: furriery and braid-knitting – gave birth to the industrialization of Gabrovo after 1878. Smithery was one of the first crafts in Gabrovo and reached its highest development in the 1860s. After the Liberation of Bulgaria in 1878 smithery production gradually decreased but was revived again during the second half of 20th century's first decade.*

The Gabrovians Ivan Kolchev Kalpazanov and Totyo Antipov were emblematic for their role in the successful development of braid-knitting and furriery in the National Revival period. The economic experience from this period in Gabrovo was transformed into development of new industry after the year of 1878.

Stoyan Dobrev was a representative of one of the significant cutlers' families in Gabrovo. His son Dobri Stoyanov used the family crafts' experience and in the 1860–1870s became one of the most active craftsmen on the cutlery goods market. Despite the market success and the privileges given to Gabrovo cutlers by the Ottoman authorities, those craftsmen were not able to preserve Gabrovo as a center of cutlery. This was caused by the lack of initiative for the industrialization of cutlery and by the unstable political conditions after the April Uprising in 1876. After the Bulgarian Liberation in 1878 the cutlery goods market continued to shrink and in the last decade of 19th century cutlery almost disappeared in the town. The renewal of smithery in Gabrovo in the beginning of the 20th century came due to the activities of the industrialist Ivan Nedkov who developed craft traditions from the National Revival period into a mechanised industry.

Gabrovians managed to use the accumulated production and technical experience from the National Revival period in the new political and economic conditions of the restored Bulgarian state after 1878. Crafts' workshops and factories in Gabrovo went through a transformation – some of them were closed

but others were modernized and new productions appeared. In the last decades of 19th century Gabrovo became an industrial center, known as the “Bulgarian Manchester”.

Key words: *industry center, Bulgarian Manchester, furriery, braid-knitting, smithery, cutlery*

JEL: N01; N9

Възникнало в края на XII – началото на XIII век, Габрово се оформя като селище със специфичен път на стопанско развитие, което се вписва със свой отличителен облик в османската феодална система. Още през XVII – XVIII век то е важно търговско-занаятчийско средище с интензивен икономически живот. Със своите повече от 23 занаята и събирателна търговия то се превръща в естествен икономически център на Средния Предбалкан, който през XIX век е вече утвърдена административно-териториална и стопанска единица в българските земи на империята. Едно от най-големите населени места, включено към Търновската каза (околия) още с османското завоевание, през 1860 г. Габрово е обявено за град и център на околия. По това време то е чисто българско селище, в което живеят около 7 000 души. С превръщането му в околийски център, с около 45 000 души население и обявяването му за град се признава публично една обективна реалност, формирана в продължение на години, създават се условия за по-широко представителство на българите в органите на управление, по-добри възможности за развитие на селището във всички области на живота [Tsonchev, P. 1934: 24, 26, 530, 538; Todorov, N. 1972: 325; Istorica. 1980: 34, 173]. Новият административен статут ускорява и стопанското развитие на Габрово. Като причини за успешното развитие на „индустрията“ в този планински район проф. Любомир Милетич изтъква „сравнително най-добре запазения“ свободолюбив дух, по-голямата интелигентност и предприемчивост на българина-балканджия [Miletich, L. 1902: 51]. „Развитието на местната индустрия“ и „икономическата независимост от външната конкуренция“, която тя осигурява на балканското население, се отчитат и от габровеца Ив. Гюзелев при характеристиката му за значението на Балкана относно историческия напредък на България и в частност на Габрово [Guzelev, Iv. 1900: 254].

Неговото ускорено стопанско развитие през XIX век рефлектира върху възприемането на индустрията му като фабрична и чрез пътеписната литература. Въпреки че етапите на икономическо въздигане на Габрово от занаятчийското през манифактурното до фабричното производство не са сред основния тематичен акцент в пътеписните текстове, те документират през различно историческо време промишления облик на селището. Още през 30-те години на XIX век Неофит Бозвели пише за дърводелски и железарски фабрики в Габрово [Giurova, S. (ed). 1969: 38]. В текст на Ами Буе от 1838 г. значителната роля на стопанството в живота на габровци е определена чрез архитектурния облик на Габрово – според автора централният площад на селището е с „доста дюкяни“ [Tsvetkova, B. (ed). 1981: 245]. Друг чужденец – чехът Ярослав Ирасек през 1872 г. също очертава градската архитектура на Габрово като подчинена на дюкяните и работилниците. Според него „Габрово се отличава с оживеното си занаятчийство, железарска промишленост и елементарно машиностроене – предимно за изработване на мостри за гайтани, с които се търгува както в България, така и в чужбина“ [Behiniovа, V. (ed). 1984: 25]. „Множеството дюкаяни“ е една от причините Виктор Григорович през 1845 г. да заключи, че Габрово „заслужава“ да бъде наречено „град“ [Kojuharova, M. (ed). 1986: 246]. Дори териториалното му деление се подчинява на разпределението на занаятчийските махали – „Ковашка“, „Чомлек“ („Грънчарска“), „Тюфекчийска“ (пушкарска), „Табашка“ (кожарска) [Tsonchev, P. 1934: 248–251]. За анонимен автор от „Цариградски вестник“ (1859 г.) климатичните условия и почвата в Габрово не позволяват развитието на земеделие, поради което „почти всички жители са занаятчии“ – „табаци, ножаре, терзии, дърводелци и пр.“¹ Изследвайки българската индустрия, Феликс Каниц, който посещава Габрово през 1871 г., неуморно и упорито ходи от „дюкян на дюкян“, купува „тук и там по нещо“, води си бележки или рисува. Най-голямо впечатление му правят „знаменитите габровски ковачи на ножове“ – „аз са смаех като видях такива разновидни ножове с различни дръжки и остриета... Дори за всяко съсловие хора имаше особни форми“. Унгарският учен нарича балканското селище „най-цветущият промишлен град“ и определя общите стопански приоритети на Габрово във

¹ в-к „Цариградски вестник“, Г. IX, бр. 444, 15 август 1859 г., с. 3.

фабричното производство и търговията [Kanits, F. 1995: 255, 257, 258]. Д-р Павел Песячки, началник на санитарния отряд към Руския Червен кръст по време на войната от 1877–1878 г., открива като характерна отлика на града симбиозата между жилищното и работното пространство, а за жителите му отбелязва, че са „твърде деятелни и промишлени хора“ [Pesiatski, P. 1878: 13, 14]. Едни отличават Габрово с железарската му промишленост и „направата на железни и стоманени сечива“ [Giurova, S. (ed). 1969: 38; Kojuharova, M. (ed). 1986: 245; Hristovich, I. 1871: 460; Behiniova, V. (ed). 1984: 25], други се впечатляват от габровските шаяци, които са на „мода по всичките градища и вилаете и се ценят доста високо“, защото се мерят „с добрите европейски материи, и по трайност, и по доброта“ [Giurova, S. (ed). 1969: 275]. Не е пропуснато и съревнованието в гайтанджийството между българските градове Габрово, Калофер и Карлово. Гайтанджийството е отразено като промишленост, производството на която още от самото начало се формира върху манифактурния принцип на работа. Табаците са посочени на първо място сред занаятчиите в Габрово от анонимния автор в „Цариградски вестник“ от 1859 г. [Giurova, S. (ed). 1969: 275]². След повече от десетина години габровският учител Илия Христович посочва наличието на „много за изработване кожи и гъонове керхани“ (работилници) по поречието на р. Янтра, чиято продукция се изнася извън Габрово [Hristovich, I. 1871: 460].

Но основните извори за проучвания върху историята на стопанското развитие на Габрово през Възраждането са документите – различни по характер и съдържание: тефтери, писма, договори, фактури и сметки, позволителни и паспорти за пътуване и т. н. Богатата сбирка от стотици писмени културни ценности, които притежава Регионален исторически музей (РИМ) – Габрово по темата, обхващат периода от 1824 до 1899 г. Най-обемен е масивът от документите за времето след 50-те години на XIX век, когато процесите на обособяване на българската икономика като отделна стопанска общност в Османската империя достигат своята зрялост, а търговските връзки между отделните райони в българските земи укрепват и са трайно утвърдени. Съвременната историография отбелязва, че при формирането си

² в-к „Цариградски вестник“, Г. IX, бр. 444, 15 август 1859 г., с. 3.

българската стопанска общност „гравитира върху няколко опорни точки“ и Габрово е един от елементите на „гръбнака на изграждащата се единна икономика“ в българските територии [Istoria. 1987: 69]. Макар че засягат сравнително еднообразна материя – търговията със суровини и изделия на занаятчийски производства, въз основа на документите могат да се направят интересни изводи и заключения относно приносът на Габрово за развитието на занаятите и условията за прерастването им в индустрия след Освобождението.

Настоящото изложение представя три основни занаята, два (кожарството и гайтанджийството) от които в условията след 1878 г., поставят началото на индустриализацията на Габрово. Железарството, което е сред първите занаяти, развити в Габрово, достига своя разцвет през 60-те години на XIX век. Но през годините след Освобождението постепенно замира, за да се възроди отново през втората половина от първото десети-летие на XX век.

Иван Колчев Калпазанов и Тотю Антипов са емблематични личности, които със своята дейност допринасят за просперитета на гайтанджийството и кожарството. Техният натрупан предосвобожденски опит е важна основа за развитие и утвърждаване на новата национална индустрия.

Кожарството е един от старите и най-първи занаяти, организирани в Габрово. Петър Тишков, изследовател на занаятчийството в България, отнася появата на този занаят в Габрово към XVI век [Tishkov, P. 1911: 46]. Въз основа на бележка в тефтер на хаджи Христо Рачков от 1799 г., д-р П. Цончев също приема, че кожарството в Габрово датира след идването на турците и това твърде вероятно да е към XVI век. В същата бележка махалите „Табаците“ и „Лъката“, в които са съсредоточени табакханите и жилищата на габровските кожари, са отбелязани като „Ени махле“ (Нова махала). Този факт, според историографът на Габрово, е основание за такова предположение [Tsonchev, P. 1929: 133–134]. развитието на табашкия занаят през периода на Възраждането е обусловено от природните условия (обширни гори и изобилна водна сила) и местоположението на селището ни (на един от главните търговски пътища през Балкана). Към 60-те години на XIX век в селището ни има повече от 100 души майстори-кожари със свои работилни-

ци-табахани [Tsonchev, P. 1929: 134–135]. Константин Косев отбелязва, че според турската статистика, броят на табакханите в Габрово е 22. Тази разлика с посочената от П. Цончев цифра се дължи на обстоятелството, че поедрите табакхани, каквито е имало в Габрово не малко, се включват в числото на манифактурите с фабрично производство, които възлизат на 84 [Kosev, K. 1968: 103]. От друга страна е имало кожари с повече от една табакхана и с повече от 20 корита – Тотю Антипов, Руси Табак, Димитър Мичковиц [Tsonchev, P. 1929: 136]. Освен Д. Мичковиц, едър кожар-манифактурист, чиято годишна продукция се оценява на 500 или 600 хиляди гроша [Gandev, Hr. 1954: 106], Тотю Антипов също се сочи сред габровските табаци, развиващи такова кожарско производство, което прераства в кожарска манифактура [Kosev, K. 1968: 104]. Като изхождат вероятно от размаха и реализираните печалби на този род кожарски работилници, англичанинът Брадшоу, минал през Габрово в 1864 г. и Константин Иречек, посетил града ни през септември 1880 г., определят кожарството като „главна индустрия“ за габровци [Tsonchev, P. 1929: 80, 82; Irechek, K. 1974: 273].

За обединяването на габровските кожари в еснаф свидетелства едно тефтерче-поменник от 1823 г., съхранено в църквата „Св. Йоан Предтеча“ в Габрово, в което сред 17-те „руфета“ е отбелязан и табашкия еснаф. В края на XIX в. – през 1897 г. няколко табаци от еснафа, насочили своята дейност към съвременно производство, се обединяват и образуват дружество „Съгласие“ с основен капитал от 120 хил. лв. Поради разногласия много скоро след създаването си то се разпада [Tsonchev, P. 1929: 82, 155].

До Освобождението основните изделия на габровските кожари са папучийският гьон (изработван от биволски и едри волски кожи), кюселе – полуобработен гьон за цървули (изработвано от по-дребни говежди и конски кожи), сахтиени (от кози кожи) и мешини (от овчи кожи) за лица и хастар на обувки. От цялото производство само 1/5 е предназначена за местни нужди, а останалите 4/5 от продукцията се изнасяла по пазарите в българските земи на север и на юг от Балкана и в европейските страни – Австро-Унгария, Румъния [Tsonchev, P. 1929: 145, 157–158]. След 1886 г. в производствената листа на кожарите се вписват нови видове артикули – сантрачи, юфтове (вид лицеви кожи) и фодри (кожа за хастар на обувки), а от началото на 90-те го-

дини – и видело (по-фина лицева кожа) [Tsonchev, P. 1929: 155]. Така в края на XIX век в Габрово се създават всички условия старият табашки занаят да прерасне в едра кожарска индустрия със съвременни машини, нови суровини и изделия.

Един от характерните представители на габровските кожари и търговци, съчетал в себе си традицията със специфичния облик на хората на Новото време, е Тотю Антипов. Едновременно и производител, и търговец, и дарител, той е конкретна илюстрация на епохата, в която живее. Архивът на Т. Антипов е свидетелството за размах в развитието на кожарството през втората половина на XIX век. Предаден от наследниците му около 1925 г. на Историографическото дружество в Габрово, днес се съхранява в Регионален исторически музей – Габрово. Съдържа различни по характер и съдържание документи (общо 298) – 179 писма, 37 фактури и сметки, шахатлими и записи, 45 билета и квитанции за продажби, позволителни и паспорти за пътуване, 23 тефтера, уверителни, съгласителни, менителници, договори, разписки и др. По-голяма част от писмата са от съдружници, клиенти, посредници в търговията, роднини, а друга – носят неговия личен почерк и са до съпругата му или до отделни еснафи и еснафски организации, до съдружниците му. Документите обхващат периода от май 1841 до май 1899 г. Документите засягат – режима на производство и търговията със суровини и изделия на кожарския занаят. Въз основа на тях могат да се направят интересни анализи и изводи за технологията на производство на кожите, за произвежданите артикули, за покупко-продажбата на стоки – извършването на парични разплащания, очертават трафика на една или друга стока, начина на превозването ѝ от производителя до пазара или от пазар до пазар [Tsoneva, D. 2009: 122].

Като се основава на социалния, духовен, икономически и политически подем в българските земи в средата и втората половина на XIX век, както и на макар формално гарантираните възможности, които предоставя епохата на Танзимата (време на умерени буржоазни реформи в Османската империя – края на 30-те до началото на 70-те години на XIX век), Тотю Антипов се насочва към организиране на производствено-търговска структура, която да му осигури широка по обем и обхват дейност. Сочи се сред габровските та-

баци с повече от една табахана и с повече от 20 корита. Развива кожарско производство, което прераства в манифактура. За по-добрата му организация и за по-тясната му връзка с пазарите той възприема утвърдилата се практика на сдружаване, която през третата четвърт на XIX век е в разцвет. Тотю Антипов въвежда и използва в своята дейност сдружаването, като необходима предпоставка за икономически и търговски просперитет. На 1 февруари 1862 г. Антипов подписва договор за съдружие с брат си Иванчо Антипов и Петко Къннов с общ начален капитал от 5 796 гроша. Съдружество създава и с табака Руси Стоянов (съпруг на сестра му Ивана) и габровския търговец Георги Д. Хесапчиев, подписано на 29 април 1867 г. Търговско сдружение има и с Радослав Илиев, с Иван Ил. Голосманов. Договорът с Голосманов е подписан на 11 март 1884 г.³

Един от българските кожарски центрове, Габрово няма конкуренция относно количеството и качеството на гъона и кюселето, основни артикули и в производството на Тотю Антипов. За получаването на добро качество, важни изисквания при обработката на суровата кожа, са тя да бъде еластична, незагиваща и да не набъбва във вода, показатели, които се постигат само при спазване на техниката в процесите на работа. В сравнително тежките условия на труд в табашките работилници – голяма влага, физическо напрежение и работа на открито, диференциране на производството няма, освен при обработката на кожите за гъон [Tsonchev, P. 1929: 139, 140, 158].

Трудно е да се определят действителните размери, до които достига кожарското производство на Т. Антипов. Д-р Петър Цончев посочва, че до Освобождението габровските кожари годишно обработват на гъон и кюселе около 200-300 биволски и говежди кожи и до 1000-1500 овчи и кози кожи за сахтиени и мешини [Tsonchev, P. 1929: 157]. Обикновено цифровите данни, които извличаме от различните по характер документи, най-вече от търговските писма и тефтери, не дават обобщена представа за определени количества производство, а за изпълнението на конкретни поръчки – „за Рухчук от волските гъонове“ са предназначени „12 или 13 тури“ (б. м. – тора – връзка от 10 кожи), „10 тури за Плевен“⁴, а „щом като исъхнат 4 или 5 товара гьо-

³ РИМ – Габрово, Инв. №№ 2345 – 1 – В; 2354 – В; 2321 – 1 – В; 2337 – 1 – В.

⁴ РИМ – Габрово, Инв. №№ 2330 – 11 – В; 2331 – 15 – В.

нове незабавно ще ги изпратите за Хасково⁵ и т. н. Въпреки липсата на точна статистика, производството на Т. Антипов достига значителни размери, тъй като само за 1885 г., когато старият занаят е в своя упадък, той реализира продажбата на 28 тори гънове в Чирпан, 15 тори в Ямбол, 22 тори в Сливен или всичко 130 тори. А през 1886 г. изнася за южнобългарските градове 425 тори гънове и само за Русе – 54 тори [Tsonchev, P. 1929: 159]. Непосредствен производител и организатор на производството, търговец на готовата продукция, Антипов осъществява делови връзки с еснафи и еснафски организации, с търговци и фирми от над 30 селища в българските земи и извън тях, лично осъществява контактите със своите партньори от населени места в различни географски райони – Варна и Казанлък, Плевен, Тетевен и Сливен, Свищов, Русчук (дн. Русе), Рахово (дн. Оряхово), Ловеч, Едирне (дн. Одрин), Лом, Ески Загра (дн. Ст. Загора), Пирдоп, Търново, Филибе (дн. Пловдив), Видин, Карлово, Сопот, Казанлък, Силистра, Тутракан, Ряховица (дн. Г. Оряховица), Карнобат [Tsoneva, D. 2008: 279; Tsoneva, D. 2009: 125].

Той си осигурява сурови кожи основно от внос – от Одеса, Цариград, Одрин, Галац, Австрия. Пътува във Влашко (Галац, Турну Северин), в Цариград, Едирне (Одрин), Дедеагач и Одеса, в Сърбия, Австрия. Източник на суровини са и пазарищата в Българско, както и отглежданите собствени стада животни в пасищата за временно ползване под наем в Свищовско, Луковитско, около Плевен и Никопол [Tsoneva, D. 2008: 279]. Д-р Петър Цончев сочи Т. Антипов сред 25-те известни през 60-те години на XIX век габровски джелепи и отбелязва, че джелепчийството като занятие ангажира поголеми капитали, поради което с него се занимават по-състоятелни хора [Tsonchev, P. 1929: 360–361]. Определени количества кожи Тотю Антипов набавя и чрез закупуването на животни предимно от Ловеч и Плевен, Варна или събирани от Габровско, както и от салханите в Русе. Свързва се в стопански взаимоотношения с крупната търговска къща „Христо П. Тъпчилещов“, създадена от видната калоферска фамилия Тъпчилещови, преселили се в края на 30-те години на XIX в. в Цариград. За времето от 80-те – началото на 90-те години тя се поддържа от сина на Хр. П. Тъпчилещов – Никола. Установява делови контакти и с фирмата „Р. В. Миркович и дружие“ с

⁵ Пак там, Инв. № 2330 – 23 – В.

предмет на дейност търговия с животни и животински суровини. Русчо В. Миркович е основна фигура в едно от най-крупните търговски дружества в българските земи, създадено в началото на 40-те години на XIX век в Сливен [Rusev, Iv. 1996: 58, 59, 73, 119–120].⁶

Кожарят Тотю Антипов е един от значимите благодетели на Габрово, който осмисля своя живот освен с упорита работа и с добра служба за отечеството си. „Особено редовен и пословично честен“ в занаята си, дарителската му дейност остава в сянката на получените по-голяма обществена популярност благодетелски инициативи. Във връзка с откритата през есента на 1872 г. от габровци подписка за доизкарване сградата на Габровското училище, Антипов внася волна помощ от 182 гроша. Според завещанието му от 16 ноември 1896 г. (имуществото му в текуща стойност възлиза на около 85 хил. лв. – по тогавашен курс) дарява на габровската библиотека „Априлов-Палаузов“ 6 500 лв., а на четирите църкви в Габрово завещава по 800 лв.⁷

Появило се към 30-те години на XIX в., гайтанджийството се превръща в един от основните занаяти, а Габрово се издига като важно средище за производство на различни видове гайтан. В края на 40-те и началото на 50-те години на XIX в. продукцията на гайтанджийството „прескача границите на Габровско“ и габровските търговци започват да разнасят гайтан по пазарите на северните и южните български земи [Tsonchev, P. 1929: 314]. През 60-те години е началото на бумът на гайтанджийския занаят – в основата на неговия подем е появата на чарка. Търговията с този вид артикули е твърде интензивна към 1870 г., а по време на Руско-турската война 1877–1878 г. поради разрушаването на чарковете в Южна България (Карлово, Каллофер, Казанлък) търсенето им се насочва изцяло към Габрово, за да отбележи в първите години след Освобождението своя връх в развитието си [Tsonchev, P. 1929: 291, 311, 315; Tsoneva, D. 1997: 109].

Преминал през школата на терзийския занаят, Иван К. Калпазанов бързо се ориентира към гайтанджийството, в което намира условия за своето успешно бъдеще. Първите сериозни стъпки в гайтанджийското производст-

⁶ РИМ – Габрово, Инв. №№ 2325 – 42, 43, 66 – В; 2337 – 2 – В.

⁷ РИМ – Габрово, Инв. № 2338 – 1 – В; ДА – Габрово, Ф. 523 К, оп. 1, а. е. 14, л. 6; оп. 1, а. е. 22, л. 2.

во той предприема през 1860 г., за да стане собственик на една от най-добре организираниите манифактури в Габрово, определена от Хр. Гандев като типична форма на промишлен капитализъм в българските условия [Gandev, Нр. 1976: 438–439, 449].

След като изучава шивашкия занаят, Калпазанов използва бащиния си капитал, за да отвори през 1854–1855 г. терзийски дюкян в съдружие с чичовия си син Петко Иванов Калпазанов. Неудовлетворен е от терзийството, което напуска окончателно през 1868 г. За около година и половина се обучава от тогавашния майстор-гайтанджия Станчо Боцито, след което става и самостоятелен производител. Промяната в посоката на неговото понататъшно стопанско израстване е наложена от бързото развитие на гайтанджийството. За да набере повече оборотен капитал за производството си, Калпазанов привлича за съдружник търговеца Иван Парлапанов, който го подпомага със значителна сума пари. През 1862 г. успява да му ги върне и започва да работи напълно самостоятелно. През 1863 г. Калпазанов създава своя „одая“ за чаркове на Априловския булевард. Години по-късно обзавежда и ковачница, за да задоволи собствените си нужди от чаркове, като наема един майстор-ковач, надничар и слуга. Успява да спечели симпатиите на един от заможните габровци Добри Стоянов, който не само му отпуска без гаранция под лихва 150 турски лири, но през 1866 г. го прави и свой зет – жени го за най-голямата си дъщеря Велика. През 1870 г. Калпазанов строи нова одая за чаркове в близост до първата, в която започват да действат 20 чарка-осмаци и дванадесетаци. Същата година строи и собствена бояджийна за производство на т. нар. „пикочев гайтан“ като за усвояване на технологията му за боядисване посещава Карлово. Осигурява си постоянна и многобройна клиентела от Анадола, Босна, Сърбия, Влашко и Бесарабия, въпреки че неговите гайтани са по-скъпи от тези на другите производители [Tsonchev, P. 1929: 610–615].

Като един от най-едриите производители на гайтан и шаяци, през 1871 г. е избран за първомайстор на гайтанджийския еснаф в Габрово. Разширяването на производството му налага използването на нововъведения. През 1872 г. за първи път пуска в движение механизирани дарак за влачене на вълна. Година по-късно сам изобретява и включва в производство механич-

но чепкало „вълче“ за предварително разчепкване на вълната. От 1874 г. затваря ковачницата и се отдава само на гайтанджийството. В средата на 70-те години на XIX век гайтанджийското производство на Калпазанов се превръща в сложен комплекс от дейности, които му осигуряват високо качество и голямо количество продукция [Tsonchev, P. 1929: 614, 616].

За да си обезпечи възможно най-бърз и ефективен оборот на капитали, характерен елемент в работата на Калпазанов, той съчетава фабричната форма на производство с търговията, използва системата на кратките съдружия, задължително обвързва реализацията на гайтанджийската продукция с големите панаири и пазарни средища. Сред предпочитаните партньори за сдружаване в търговските му дела е Ив. Хр. Бурмов, с когото го свързва плодотворно сътрудничество. Примерите от съхранените в РИМ – Габрово тефтери са илюстрация, че Бурмов действа като търговски агент – посредник между производство-пазар-консуматор. Брат му Пенчо К. Калпазанов също участва в съдружеските операции и подпомага търговията с гайтан [Tsoneva, D. 1997:107–108]⁸.

Макар и фрагментарни, сведенията в тефтерите конкретизират какво е търсенето и предлагането на тази стока, което определя и политиката на производство. Ив. К. Калпазанов е сред имената на габровското занаятчийско съсловие, част от потребителската мрежа на Ески Джумайския и Узунджовския панаири, които предлагат добри възможности за продажба на изделия от гайтаневото производство [Tsoneva, D. 2004: 153–154]. Най-ранни данни за неговата стопанска дейност и връзки с двата панаира се съдържат в два тефтера от 1869 и 1872 г. А от времето на най-активната му ангажираност, илюстрираща търговията с гайтан, са няколко тефтера „Наръчник“ за 1883, 1885, 1886, 1887 г.⁹ През 70-те години на XIX век Калпазановата гайтанджийница произвежда годишно от 12 до 15 тона гайтан, а чистата му годишна печалба е 160-200 хиляди гроша при един-два оборота на основния капитал. Поради значителното му търсене от турския консуматор гайтанът е основно перо в износа на габровци. Най-предпочитани от потребителя са основните цветове черно и синьо, както и наложилия се след 1860–1865 г. на

⁸ РИМ – Габрово, Инв. № 365 г – В, л. 36, 54, 59, 73; 393 ж – В, л. 5, 58, 64, 66, 68.

⁹ РИМ – Габрово, Инв. № 365 г, е – В; 393 ж – В.

пазарните изисквания с по-доброто си качество т. нар. пикочев гайтан [Gandev, Hr. 1976: 439].¹⁰

В стоковото съдържание са включени и различни дебелини гайтан, определяни в зависимост от броя на вплетените жички. Преобладаващ артикул в търговските сделки са осмакът (8 жички) и дванадесетакът (12 жички), специално свързани за продажбите в гайтаневи „маци“ – при първия вид от по 25 топа на маца, а при втория – по 20 топа. Дължината на топовете, както и числото им в мацата са различни за отделните години и основно зависели от желанията на клиентите, но общоприето било осмаковия топ да бъде 40 лакти, а дванадесетаковия – 32 лакти [Tsonchev, P. 1929: 309–310]. През 1885–1886 г. пазарната цена на една маца от осмаковия гайтан се движи между 48-54 гроша като според сметките са пласирани различни количества – най-малко по 3-5 до 168-192 броя маци.¹¹ През 1886 г. от издължени за предходната година записи само на Ески Джумайския панаир, Ив. К. Калпазанов реализира продажби на осмаков гайтан на стойност 84 984 гроша. За 1887 г. той има кредитирана в записи гайтанева стока за 59 299 гроша.¹²

Сред редовните клиенти на Ив. К. Калпазанов през 80-те години са Ахмет Канджиоглу, Исмаил Хасанов Чакъроглу, х. Паша Мехмет Кефалоглу и синовете му (Хафуз, Юсеин, Садък) от Трапезунд (дн. гр. Трабзон в Турция), Юмер х. Сюлейманов от Сюрмени. Контактите, които той създава с тях на Ески Джумайския панаир, са със значение както за развитие на гайтанджийското производство, така и за добрата реализация на продукцията му. Интересът към габровските гайтани поддържа пазара на стоката активен целогодишно. Информацията в тефтерите свидетелства, че посочените търговци заявяват поръчки, които се изпълняват в срокове извън планаирното време. Но панаирите са мястото, където се договарят или приключват сделките. Освен видовете гайтан, важен артикул, обект на търговията с тези търговци е и шаякът.¹³

Важен момент от дейността на Ив. К. Калпазанов е преливането на търговски капитал в гайтанджийското производство, което е от голямо зна-

¹⁰ Пак там, Инв. № 365 г – В, л. 42, 59; 393 ж – В, л. 58, 64, 66.

¹¹ РИМ – Габрово, Инв. № 365 г – В, л. 42; 393 ж – В, л. 66, 67, 68.

¹² РИМ – Габрово, Инв. № 393 ж – В, л. 68; 365 г – В, л. 42, 54, 73.

¹³ РИМ – Габрово, Инв. № 365 г – В, л. 35 б; 365 е – В, л. 12, 26, 31, 40.

чение както за разширяването му, така и за поддържането на интензивни търговски връзки. Благодарение на гайтанджийското възпроизводство, развитието на търговските контакти на Габрово с Ески Джумая имат приоритет в търговската политика на габровци и в края на XIX в.

По броя на работниците (най-малко 16-18 души), както и по режима на използване на техния труд („ранобудност“, „строгост“ и „изпълнителност“), предприятието на Ив. Калпазанов носи характеристиките на промишления капитализъм в българските земи преди Освобождението. Той постепенно превръща гайтанджийницата си в текстилна манифактура, която впоследствие се утвърждава като модерно за времето си предприятие. С цялостната си стопанска дейност след Освобождението Ив. К. Калпазанов се превръща в емблематична фигура за своя град като родоначалник на вълненотекстилната индустрия в Габрово [Gandev, Hr. 1976: 439, 442–445].

Събитията от Руско-турската освободителна война само временно възпрепятстват неговата идея да построи предачница. Ситуацията се променя след 1878 г., когато получава наследство в размер на 1 500 наполеона от тъста си Добри Стоянов и шурей си Димитър Д. Стоянов. През 1881 г. Ив. К. Калпазанов заминава за немския град Кемниц, придружен от Васил Карагьозов. Там той проучва пазара на текстилни машини и оборудване за предачницата си. Калпазанов обаче се нуждае от съдружник. Затова той сключва споразумение за съдружие с Петко Цокев, според което Калпазанов влага 2/3 от общия капитал, а Цокев – 1/3. Закупил място на завоя на р. Янтра при с. Бичкия, той изгражда през 1881 г. едноетажна фабрична сграда с обща площ от 962 кв. м. За 10 месеца закупените от Германия машини са монтирани от австриеца Винцер Пацак. Тържеството по осветяване и откриване на фабриката е на 13 и 14 ноември 1882 г. в присъствието на местната власт, еснафа, граждани и близки.

След т. нар. „стара фабрика“ от 1881–1882 г., Ив. Калпазанов строи още две постройки – през 1887 г. („средна“) и 1888 г. („нова“). Първоначално фабриката му е оборудвана с три дарака и една мюлмашина за предене с 240 вретена, като за задвижване на машините е използвано водно колело. През 1884 г. той заменя водното колело с водна турбина, система „Жирард“, и инсталира нови машини. Нововъведенията впечатляват княз Александър

Батенберг, който посещава фабриката през същата година. Като доставчик на двореца фабриката получава името „Първа княжеска придворна фабрика“. На 4 февруари 1887 г. е подписано ново съгласително с Петко Цокев, като към съдружието се присъединяват още брат му Пенчо К. Калпазанов, братя К. Конкилеви, Ив. Хр. Бурмов, Е. Г. Екимов и всеки от тях притежава 1/6 дял с първоначална вноска 8 033 лв. При строежа на новата фабрична сграда през 1888 г., Калпазанов монтира нови видове даращи, седем нови стана, пералня, бояджийна и апретура. Доставен е котел за двигател и парна машина. Калпазанов е осигурил и доставката на въглища за гориво от мината „Калпазан“, намираща се под старопланинския връх Бедек.

След смъртта на Калпазанов през 1889 г. наследниците учредяват събирателно дружество, управлявано от зетьовете му Васил Карагъзов и Тодор х. Петров и сина му Димитър Ив. Калпазанов. През 1907 г. то е преобразувано в акционерно. Фабриката участва в първото Пловдивско изложение (1892 г.), на търговските изложения в Чикаго, Лиеж, Анверс, Париж, Лондон, Солун.

Освен като търговец и фабрикант, Ив. К. Калпазанов има и активна обществена деятелност. Една от първите му прояви е свързана с борбата за църковна независимост. На 2 юни 1860 г. заедно с Иванчо Димчов са определени за пълномощници на Габровската община, които да участват в акциите на Търновската епархия против гръцкия владика и за припознаване на българската йерархия. През 1873 г. е избран за училищен настоятел на Габровското училище. С идването на руските войски в Габрово е съставен Граждански комитет, в който е избран и Ив. К. Калпазанов. Член е на общинския съвет в Габрово (ноември 1880–декември 1881 г., април 1884–юни 1887 г.) при мандата на габровските кметове Цончо Пенчев, Петко Аврамов Гачев и Колчо Басмаджиев. В изборите за III Велико народно събрание (октомври 1886 г. – август 1887 г.) е сред шестимата народни избраници на Габровския регион [Uzunova, I. 2007a: 70–74; Uzunova, I. 2007b: 172–179].

Железарството е сред първите и важни занаяти в Габрово, развитието на който го утвърждава като значим железарски център на север от Балкана. Чужди пътешественици, преминавали през Габрово в 20–40-те години на XIX в. – Майер, Тийтц, Лийвс, го описват като „истинско циклопско селище“, в

което се пръскат „червени огньове“ и ечат „ударите на чуковете“ през вратите на „всяка къща“, а „желязото, което се работи тук е най-доброто в цяла България и ежедневно тук се товарят с него дълги върволици коне и магарета“. Поради своята железария те го определят като „богат и цветущ“ български град. Ковашкият занаят, както наричат още обработката на желязо, включва една по-широка палитра от производства и артикули изделия – налбантство, ножарство, брадварство, пушкарство, чаркчийство, сахатчийство и кантарджийство [Tsonchev, P. 1929: 201, 203–204]. С голямото разнообразие от железарски изделия и широкото им разпространение „насъде по турската държава“ [Hamamdjiev, Nr. 1858: 503], Габрово удовлетворява нуждите на населението в балканските земи на империята. Сред търсените видове железарски произведения, чието стоково съдържание се диктува от изискванията на пазара, са различните видове ножове. От тяхното разнообразие се впечатлява и Ф. Каниц, който през 1871 г. отбелязва за габровските ножове, че са „с различни дръжки и остриета“, с „особени форми“.¹⁴

От съхранената документация най-ранни сведения за развитието на ножарството предоставя тефтер, принадлежал на Кою Иванов Борът, посочен от историографът д-р Петър Цончев като един от значимите в Габрово бучакчии от 60-те години на XIX век. От други два тефтера, констатираме още имената на Стоян Добрев и Продан Вълвичин (Вълв).¹⁵

Стоян Добрев е представител на една от видните ножарски фамилии в Габрово. Синът му Добри Стоянов утвърждава бащиния опит и си осигурява през 60–70-те години активно присъствие на пазара за ножарски стоки. На 9 март 1875 г. той е избран за член на Габровската градска община (Меллет одаса). По време на Априлското въстание (1876 г.) заедно с други първенци успяват да спасят Габрово от опожаряване. Известни габровски първенци, до Кримската война събирачи на данъци, училищни благодетели и членове на училищната община, на казалийския смесен съвет [Tsonchev, P. 1934: 316, 317, 396, 535, 542], баща и син използват личните си връзки, натрупаното доверие, за да създадат трайни контакти с местния и европейски пазар. Свидетелство за реализираното производство и търговията им с различни

¹⁴ Български народен календар за 1875 г. Г. VII, с. 39.

¹⁵ РИМ – Габрово, Инв. № 394 – В, 395 – В.

видове железарска продукция е съхранената в РИМ – Габрово кореспонденция (повече от 400 писма), водена във времето от 1824 до 1873 г.¹⁶ Техни клиенти са търговци от Пловдив, Станимака (дн. Асеновград), Одрин, Гюмюрджина, Цариград, Измир, Крайова, Букурещ, Галац, Браила, Измаил, Питещ [Tsonchev, P. 1929: 243]. Още през 60-те години на XIX век Добри Стоянов се налага като един от значимите търговци-бучакчии (ножари) в Габрово. Разполага с голяма търговска клиентела в Румъния и различни краища на българските земи и турската империя, част от която е наследена от баща му. Търговски партньори на Д. Стоянов през втората половина на XIX век са ножарите Иван Рачков, Илия Цончев, Иван Пенчов, Геню Дянков и Петър Дянков от Крайова, Петраки Хаджинедялков, Теодосий Николов и Рузан Иванов от Букурещ, Петко П. Панов, Генчо Петров, Андрей Проданов, Васил Тюлюмбаков и Деню Михов от Галац, Петко Василев от Питещ, хаджи Семо Иванов и Петко Цокев от Браила, Калчо Симеонов Дрянков от Измаил, Никола А. Петров и Атанас Чолаков от Пловдив, Атанас Димитров от Одрин, Ангел Гогоолу от Станимака (дн. Асеновград), Осман Асаноолу Асариджактан от Гюмюрджина, както и ножари от Цариград и Измир. Наведнъж той им изпращал железарска стока от 20 до 67 денка (голяма връзка, обикновено поставяна в ракла) [Tsonchev, P. 1929: 240–241, 243].

Участието на габровските ножари и търговската им политика, реализирана на Узунджовския и Ески Джумайския панаири, са също най-добре илюстрирани чрез информацията в съхранените тефтери. Вписаните в тях видове стоки, количества, цени, имена на партньори характеризират състоянието на стокообмена и ролята на панаирите. Цифровите данни, които извличаме, не предоставят достатъчно възможности за обобщена статистика на количествата продажби, а за реализирането на конкретни поръчки. Особено наситени са търговските сделки с ножарска стока през 60-те–до средата на 70-те години на XIX век, когато и железарската индустрия в Габрово е в своя разцвет, а пазарите за нейните произведения се разширяват [Tsonchev, P. 1929: 249].

Узунджово е едно от пазарищата, от които габровци не само си осигуряват желязо като суровина, но и пласират разновидни ножове. За по-

¹⁶ РИМ – Габрово, Инв. № 2738 а – 2781 – В.

интензивно задоволяване на потребителя с ножарска продукция, освен от габровски майстори-ножари, тя е осигурявана и от производители от околните по-малки селища, в които е развит този занаят. След Габрово най-много ножарски работилници има в югоизточно разположените от него колиби - Новата махала, Етъра, Беленци, Баювци, Кряковци, Илювци, Болтата, Попразите и др. [Tsonchev, P. 1929: 205]. Като търсят полезното за тях съдействие, търговците-бучакчии си обезпечават постоянни печалби чрез създаването на съдружия с производителите на ножарски изделия. Т. напр. Продан Вълв ползва услугите на Венко Тотюв от Беленци, Милчо Иванов, Хр. Димов и Станю Пенчев от Баювци, Велко Петров от Кряковци.¹⁷ Определена част от видовете ножове носят турски наименования, факт обяснен от П. Цончев с това, че „като господстващо племе, като търговци и потребители, турците давали имената по своему и така са ги поръчвали на габровските търговци-ножари“ [Tsonchev, P. 1929: 223]. Черкези, арнаутски, алкалии, алталъци, икилицы (двойни), балъкчийски (рибарски), джумбушлии, курбанлъци, руплуци, едри, средни, дребни и суи (чекии – най-малките режещи инструменти) – са сред основните артикули, формиращи списъка на изнасяните от габровци ножарски стоки на панаирите в Ески Джумая и Узунджово.¹⁸ Не малък дял в описа заемат и т. нар. „тозлушки ножове“, за които отново д-р П. Цончев отбелязва, че „най-много се продават в Тозлука“, откъдето получават и името си.“ [Tsonchev, P. 1929: 222].¹⁹

За по-лесното транспортиране и по-добрата организация на търговските сделки, ножарската стока е подреждана в тестета (едно тесте съдържа връзка от по 10 парчета, броя). На пазара се предлагат за пласиране разнообразни видове в различни количества – от 2, 3, 5 до 25-50 тестета от всеки артикул. Динамиката на пазарните отношения обуславя и колебливия характер на цените на ножовете. Обикновено първоначалните базови цени са определяни от самите производители и са по-ниски от продажните, фиксирани от търговците. Последните се формират въз основа на производствените разходи, но зависели и от разноските по амбалирането и транспортирането

¹⁷ РИМ – Габрово, Инв. № 395 е – В, л. 27 б, 35 б, 44 б, 45 б, 46 б, 47.

¹⁸ РИМ – Габрово, Инв. №№ 373 – В, л. 19; 387 – В, л. 2 б, 3 б; 395 е – В, л. 17 б, 19, 27 б, 28.

¹⁹ РИМ – Габрово, Инв. № 395 е – В, л. 17 б, 27 б, 30, 40, 44.

на стоката, от това дали продажбите са на едро или на дребно“ [Tsonchev, P. 1929: 215, 223, 233–234]²⁰.

Според данните на два от бучакчийските тефтери сметките за продадени през различните години ножарски изделия също отчитат различно ниво на цените. В периода 1857–1865 г. стойността на едно тесте от едрите големини тузлушки ножове варира между 8-4 гроша, на средните големини – от 5.20 до 2.20 гроша за тесте, на малките – 2.20-2 гроша. От 1861 до 1865 г. спадът в движението на цените на едрите тозлушки ножове се стабилизира, но стойността им за този петгодишен период не надвишава 4 гроша за едно тесте, което може да се обясни с появилата се конкуренция на западни произведения, заляли пазарите в балканските провинции след Кримската война (1853–1856).²¹ Тази външна конкуренция дори започва да имитира формата на габровските ножарски изделия като им придава по-качествена характеристика и ги пласира в съседни балкански държави. Постепенно ковашките дюкяни намаляват, намалява и търговският оборот. От 360 до 500 броя с ангажирани повече от 1 000 работници в тях към 60-те години, двайсет години по-късно те достигат до към 60 дюкяна [Tsonchev, P. 1929: 205, 210, 250].

Липсата на инициатива за индустриализиране на ножарското производство, както и неспокойните времена след 1876 г., не позволяват на габровското бучакчийско съсловие въпреки привилегиите му, предоставени от турската власт и завоюваните пазарни позиции, да съхрани името на Габрово като значим ножарски център. След Освобождението стесняването на пазара на ножарските изделия продължава, като в последното десетилетие на XIX в. е почти загубен в градските средища. Възраждането на железарството в първите години на XX в. се свързва с името на Иван Недков, който развива възрожденските традиции в производството, за да го превърне в машинна индустрия [Tsonchev, P. 1929: 249–252]. Създаването на първата машинна железолейрна фабрика в Габрово е породено от необходимостта вълненотекстилните фабрики да имат ремонтна база за поддържане на машинния им парк. Нейното техническо оборудване е изработено в самата

²⁰ РИМ – Габрово, Инв. № 397 – В, л. 8 б, 44 б, 46; 395 – В, л. 27 б, 30, 35, 44.

²¹ РИМ – Габрово, Инв. № 395 – В, л. 27 б, 30, 35 б, 40, 44; 397 – В, л. 8 б, 44 б, 58, 62 б.

фабрика [**Kniga industria. 1934**: 137].

През първите десетилетия след 1878 г. Габрово не прави изключение от общите процеси на цялостно преустройство в младата българска държава. През тези години то се превръща от занаятчийско възрожденско градче в модерен индустриален град. По това време градът наброява 7 624 души – според статистиката от първото след Освобождението преброяване през 1884 г. Заедно с принадлежащите му села населението надхвърля 25 000 души. Демографски промени в броя и състава на населението в Габрово спрямо предосвобожденския период не се наблюдават [**Kovachev, N. 1965**: 12–13; **Istoria. 1980**: 173].

Предприемчивият габровски дух набира нови скорости и през 80–90-те години индустриалното развитие на града осигурява достатъчно възможности за трудова заетост. Натрупаният предосвобожденски производствен и технически опит габровци съумяват да приложат при новите условия на възстановената българска държава. Занаятчийските работилници и манифактури в Габрово се трансформират съобразно промените – едни затварят, други се модернизират, възникват и нови производства.

В първото десетилетие след Освобождението четири събирателни дружества пускат в действие седем модерни текстилни фабрики. Иван К. Калпазанов отваря през 1882 г. първата вълнено-предачна фабрика в Габрово, с която се поставя началото на съвременната текстилна индустрия. Върху началните страници от летописа за стопанския просперитет на града се вписват още текстилните фабрики „Александър“ (на Христо Бобчев, 1884 г.), „Успех“ (1887 г.), Беровата (на Иван Хаджиберов, 1892 г.). Габровското „индустриално чудо“ е резултат от инициативата и на семейните събирателни фирми на Петър Хаджистойчев, Хр. Гъдев, Генчо Екимов, Иван Конкилев, Цанко Добрев, Ив. Цонев, Досю Андрейчев, Русчуклиев, Кашеви, Рашееви [**Istoria. 1980**: 179–180].

Предприети са първи стъпки към индустриална организация и в областта на кожарството, трикотажно-плетачното, ленено-тъкачното, биреното, барутното, тютюневото, производство. От Освобождението до края на XIX век в резултат от свързването на промишления с търговския капитал възникват 73 по-големи и по-малки фабрики, 154 еднолични занаятчийски фирми. В края на века общо 455 са индустриалните, занаятчийски, банкерски, за-

страхователни, комунално-битови структури (124 акционерни и събирателни, 331 еднолични фирми), характеризиращи Габрово като „Български Манчестър“, началото на който се поставя през последните десетилетия на XIX век.

До Балканските войни Габрово продължава стопанския си просперитет, като се превръща в пример за най-високо развит промишлен град, в малкото българско „индустриално чудо“. През 1901 г. в страната действат 339 фабрични и промишлено-занаятчийски производствени организации, които оперират с 25 640 000 лв. основен капитал. Само в Габрово функционират 65 събирателни индустриални и индустриално-занаятчийски предприятия и още 7 еднолични модерни фабрики или общо 72, което представлява 21 % от националната ни промишлена система.

Според данни от 1904 г. вложеният капитал във вълнотекстилната индустрия на Габрово е 2,5 млн. лв. – така Габрово се нарежда на първо място по основни капиталовложения в най-развитите индустрии. Като посредник между местната индустрия и потребителите, габровската търговия преуспява. На границата между XIX век и настъпващото XX столетие в Габрово действат 146 еднолични търговци и 43 събирателни търговски фирми, немалка част от тях са наследници на възрожденските търговски фамилии [Istoria. 1980: 181; Marcheva, I. 2007: 17, 18; Todorova, Ts. 2007: 37, 38, 49, 58–59].

Новият век донася на страната ни нови предизвикателства и Габрово несъмнено е активна част от историческия път на България. Път, извървян от габровци благодарение на стопанския си стабилитет и постижения от предосвободенските десетилетия. Укрепнал икономически, градът формира собствен архитектурен, просветен и културен облик, утвърждава благоустройствена и социална политика, наложена от все по-интензивното му индустриално развитие.

REFERENCES

Behiniova, Ventsislava. (ed). 1984. *България през погледа на чешки пътешественици.* [Bulgaria prez pogleda na cheshki puteshestvenitsi]. Sofia: Izd. na OF. (in Bulgarian)

Gandev, Hristo. 1954. *Към историята на промишления капитализъм у нас през Възраждането.* [Kum istoriata na promishlenia kapitalizum u nas prez Vuzrajdaneto]. *Исторически преглед*, 4/1954, 81–116. (in Bulgarian)

Gandev, Hristo. 1976. *Към историята на промишления капитализъм у нас през Възраждането.* [Kum istoriata na promishlenia kapitalizum u nas prez Vuzrajdaneto.]. **Гандев, Христо.** *Проблеми на Българското възраждане.* [Gandev, Hristo. Problemi na Balgarskoto vazrazhdane.]. Sofia: Izd. „Nauka i izkustvo, 426–460. (in Bulgarian)

Guzelev, Ivan. 1900. *Значението на Балкана за историческото развитие на България.* [Znachenieto na Balkana za istoricheskoto razvitie na Bulgaria]. *Юбилеен сборник по случай 25-годишнината от първия випуск на Габровската Априловска гимназия.* [Yubileen sbornik po sluchai 25-godishninata ot parviya vipusk na Gabrovskata Aprilovska gimnaziya.]. Plovdiv: Izd. “Pечатnica na Hr. G. Danov”, 224–266. (in Bulgarian)

Giurova, Svetla. (ed). 1969. *Възрожденски пътеписи.* [Vuzrojdeniski putepisi]. Sofia: Izd. “Bulgarski pisatel”. (in Bulgarian)

Irechek, Konstantin. 1974. *Пътувания по България.* [Putuvania po Blgaria]. Sofia: Izd. “Nauka i izkustvo“. (in Bulgarian)

Istoria. 1980. *История на Габрово.* [Istoria na Gabrovo]. Sofia: Izd. na OF. (in Bulgarian)

Istoria. 1987. *История на България. Българско Възраждане 1856–1878.* [Istoria na Bulgaria. Bulgarsko Vuzrajdane 1856–1878]. V. 6. Sofia: Izd. na BAN. (in Bulgarian)

Kanits, Feliks. 1995. *Дунавска България и Балканът.* [Dunavska Bulgaria i Balkanat]. V. 1. Sofia. (in Bulgarian)

Kniga. 1934. *Книга на габровската индустрия.* [Kniga na gabrovskata industria]. Sofia: Izd. pechatnitsa “Knipegraf” AD. (in Bulgarian)

Kovachev, Nikolai. 1965. *Местните названия в Габровско.* [Mestnite nazvania v Gabrovsko]. Sofia: Izd. na BAN. (in Bulgarian)

Kojuharova, Margarita (ed). 1986. *Руски пътеписи за българските земи. XVII–XIX в.* [Ruski putepisi za bulgarskite zemi. XVII–XIX v.]. Sofia: Izd. na OF. (in Bulgarian)

Kosev, Konstantin. 1968. *За капиталистическото развитие на българските земи през 60-те и 70-те години на XIX в.* [Za kapitalisticheskoto razvitie

na balgarskite zemi prez 60-te i 70-te godini na XIX v.]. Sofia: Izd. na BAN. (in Bulgarian)

Marcheva, Iliana. 2007. *Индустриализацията на България и Габрово.* [Industrializatsiata na Bulgaria i Gabrovo]. *Модернизацията на България и Габрово 1878–2000.* **Марчева, Иляна, Красимира Чолакова, Петър Тоцев (ред).** [Modernizatsiyata na Bulgaria i Gabrovo 1878–2000. Marcheva, Iliyana, Krasimira Cholakova, Petar Totsev (red).]. V. Turnovo: Izd. “Faber”, 15–34. (in Bulgarian)

Miletich, Lubomir. 1902. *Старото българско население в Североизточна България.* [Staroto balgarsko naselenie v Severoiztochna Bulgaria], Sofia: Izd. “BKD”. (in Bulgarian)

Pesiatski, Pavel. 1878. *Два месеца в Габрово. Воспоминания за войната на 1877–1878.* [Dva mesetsa v Gabrovo. Vospominania za voinata na 1877–1878]. Plovdiv: Izd. “Knijarnitsa na Hr. G. Danov”. (in Bulgarian)

Rusev, Ivan. 1996. *Фирми и манифактури в Сливенско-Котленския район през Възраждането.* [Firmi i manifakturi v Slivensko-Kotlenskia raion prez Vuzrajdaneto]. V. Turnovo: Izd. “Faber”. (in Bulgarian)

Tishkov, Petar. 1911. *Принос към историята на българското еснафство.* [Prinos kum istoriata na bulgarskoto esnafstvo]. Sofia. (in Bulgarian)

Todorov, Nikolai. 1972. *Балканският град през XV–XIX век.* [Balkanskiat grad prez XV–XIX vek]. Sofia: Izd. “Nauka i izkustvo”. (in Bulgarian)

Todorova, Tsvetana. 2007. *Икономическата модернизация – случаят Габрово след 1878 до войните 1912–1913 г.* [Ikonomicheskata modernizatsia – sluchaiat Gabrovo sled 1878 do voinite 1912–1913 g.]. *Модернизацията на България и Габрово 1878–2000.* **Марчева, Иляна, Красимира Чолакова, Петър Тоцев (ред).** [Modernizatsiyata na Bulgaria i Gabrovo 1878–2000. Marcheva, Iliyana, Krasimira Cholakova, Petar Totsev (red).]. V. Turnovo: Izd. “Faber”, 35–62. (in Bulgarian)

Uzunova, Irena. 2007a. *Първа княжеска придворна фабрика „Иван Колчев Калпазанов” – модернизация и нововъведения (края на XIX – началото на XX век).* [Purva kniajeska pridvorna fabrika “Ivan Kolchev Kalpazanov” – modernizatsia i novovovedenia (kraia na XIX-nachaloto na XX vek)]. *Модернизацията на България и Габрово 1878–2000.* **Марчева, Иляна, Красимира Чолакова, Петър Тоцев (ред).** [Modernizatsiyata na Bulgaria i

Gabrovo 1878–2000. Marcheva, Iliyana, Krasimira Cholakova, Petar Totsev (red.). V. Turnovo: Izd. “Faber”, 70–74. (in Bulgarian)

Uzunova, Irena. 2007b. *От гайтанджийството до съвременната текстилна индустрия. За приносите на Иван Колчев Калпазанов в тяхното развитие през XIX век.* [Ot gaitandjiistvoto do suvremennata tekstilna industria. Za prinosite na Ivan Kolchev Kalpazanov v tiahното razvitie prez XIX vek]. *Сборник Народните занаяти. Минало, настояще и бъдеще.* [Sbornik Narodnite zanayati. Minalo, nastoyashte i badeshte.]. V. III. Gabrovo: Izd. AЕК “Etur”, 172–179. (in Bulgarian)

Hamamdjiev, Hristo L. 1858. *Търговско ръководство за търгуване, промишленост, мореплаване и за търговски делания.* [Turgovsko rukovodstvo za turguvanie, promishlenost, moreplavanie c za turgovski delania]. Tsarigrad. (in Bulgarian)

Hristovich, Pii. 1871. *Нещо за Габрово.* [Neshto za Gabrovo]. *Читалище*, Г. I, 15/1871 (1 май), 459–469. (in Bulgarian)

Tsvetkova, Bistra (ed). 1981. *Чужди пътеписи за Балканите. Т. 4. Френски пътеписи за Блaкaните XIX в.* [Chujdi putepisi za Balkanite. T. 4. Frenski putepisi za Balkanite XIX v.]. Sofia: Izd. “Nauka i izkustvo”. (in Bulgarian)

Tsoneva, Daniela. 1997. *Габровските търговци в годините на войната (1877–1878).* [Gabrovskite turgovtси v godinite na voinata (1877–1878)]. *Сборник 120 години от освобождението на Габрово.* **Лазарова, Вела (ред).** [Sbornik 120 godini ot osvobozhdenieto na Gabrovo. Lazarova, Vela (red).]. Gabrovo: Izd. na IM – Gabrovo, 102–112. (in Bulgarian)

Tsoneva, Daniela. 2004. *Ескиджумайският и Узунджовският панаири – фактор в търговската политика на габровци.* [Eskidjumaiskiат i Uzundjovskiат panairи – faktor v turgovskata politika na gabrovtsи]. *Панаири, пазари, тържища в българските земи.* [Panairи, pazari, tarzhishta v balgarskite zemi.]. V. Turnovo: Izd. “Faber”, 145–157. (in Bulgarian)

Tsoneva, Daniela. 2008. *Габрово и габровци през XVIII–XIX век.* [Gabrovo i gabrovtsи prez XVIII–XIX vek]. *Балканските измерения на фамилията Мустакови.* **Митев, Пламен, Ваня Рачева (ред).** [Balkanskite izmereniya na familiyata Mustakovi. Mitev, Plamen, Vanya Racheva (red).]. Sofia: Izd. na SU “Sv. Kl. Ohridski”, 275–304. (in Bulgarian)

Tsoneva, Daniela. 2009. *Габровския табак Тотю Антипов и развитието на пазарните отношения през втората половина на 19 век (по документи, съхранявани в РИМ – Габрово).* [Gabrovskiat tabak Totio Antipov i razvitiето na pazarnite otnoshenia prez vtorata polovina na 19 vek (po dokumenti, suhraniavani v RIM – Gabrovo)]. *Народните занаяти. Минало, настояще и бъдеще.* **Гоев, Ангел (ред).** [Narodnite zanayati. Minalo, nastoyashte, badeshte. Goev, Angel (red).]. V. IV. Gabrovo: Izd. “Faber”, 118–146. (in Bulgarian)

Tsonchev, Petur. 1929. *Из стопанското минало на Габрово.* [Iz stopanskoto minalo na Gabrovo]. Sofia: Izd. Pechatnitsa “Hudojnik”. (in Bulgarian)

Tsonchev, Petur. 1934. *Из общественото и културно минало на Габрово.* [Iz obstestvenoto i kulturno minalo na Gabrovo]. Sofia: Izd. Pechatnitsa “Hudojnik”. (in Bulgarian)

Correspondence address:

Daniela Tsoneva

Regional Historical Museum – Gabrovo

10, Nikolaevska str.

5308 Gabrovo

Tel.: (+ 359) 886 874475

E-mail: danielamail@abv.bg